

Hoofdstuk 7

De 'C' van CDA

Een analyse van het christen-democratisch electoraat

Bert Pijnenburg

De focus van dit hoofdstuk is gericht op het confessioneel profiel van het CDA. Waarom die focus? Wel, men kan zich afvragen (en dat is de laatste jaren in toenemende mate gedaan, aan de kant van zowel wetenschappelijke onderzoekers, politicologen en sociologen, als observatoren in het veld, politici en media) of een confessionele partij vandaag in Nederland nog bestaansredenen dan wel bestaansmogelijkheden heeft.

Allerlei indicatoren wijzen erop dat sinds eind jaren zestig de Nederlandse samenleving een diepgaand proces van ontkerstening, ontzuiling en deconfessionalisering heeft doorgemaakt. Drie decennia later is dit proces zover gevorderd dat een partij met een confessioneel profiel tot een anachronisme lijkt te zijn verworpen. Welbewust wordt hier gezegd *'lijkt te zijn verworpen'*. Eén van de vragen die in dit hoofdstuk centraal staat, is of dat beeld van een confessionele partij als een anachronisme wel klopt.

Deze vraag kan men op verschillende manieren proberen te beantwoorden. De antwoordvariant die in dit hoofdstuk wordt uitgewerkt, berust op de volgende redenering. Het CDA is de grootste politieke partij in Nederland. Sommigen zouden zeggen dat men met deze vaststelling kan volstaan: het feit dat het CDA nog steeds zo sterk blijkt te zijn, is een voldoende antwoord op onze vraag. Dit zou natuurlijk een veel te simplistische redenering zijn. Het CDA kan best nog de meeste stemmen halen bij Tweede Kamerverkiezingen en de onmisbare en dominerende partner in regeringscoalities zijn, maar misschien is de verklaring daarvoor juist dat die partij niet immuun is gebleven voor de eerder gesignaleerde veranderingen in de Nederlandse samenleving tijdens de afgelopen 30 jaar en een zodanige metamorfose heeft ondergaan dat van haar oorspronkelijk profiel weinig of niks meer overblijft. Anders gezegd,

staat de 'C' van CDA nog wel voor 'christen' of 'confessioneel'? Moet die 'C' vandaag niet veel meer worden genterpreteerd als alleen maar 'centrum' (tussen links en rechts in) en/of *catch-all* (mikkend op een zo groot en zo godiversifieerd mogelijke electorale basis; zie hoofdstuk 4 van deze bundel)?

Is het CDA nog steeds een confessionele partij? Om op die vraag een antwoord te geven, kan men weer verschillende kanten uit. Eén antwoordvariant is bijvoorbeeld de partijbeginselen en het verkiezingsprogramma van het CDA analyseren. Dit is hetgeen Paul Lucardie in zijn bijdrage aan deze bundel doet (hoofdstuk 3; zie ook Michels 1992). Een andere variant zou kunnen zijn dat men een radiografie maakt van CDA-politici en kijkt in welke mate hun waarden- en normenpatroon en hun wijze van concreet politiek bedrijven confessioneel kunnen worden genoemd. De derde antwoordmogelijkheid – en daarvoor is in dit hoofdstuk gekozen – is onderzoeken wie het nou eigenlijk zijn die op het CDA stemmen en nagaan wat het confessioneel profiel van dat electoraat is. Dit is de rode draad die hier wordt aangehouden. Wat is momenteel de electorale machtsbasis van het CDA? En in hoeverre is de electorale kracht van het CDA nog steeds gebaseerd op een blijvende sociale en politieke betekenis van christelijke waarden en normen in de Nederlandse samenleving?

Voor het in beeld brengen van deze elementen wordt hier uitsluitend het (meer of minder) confessioneel karakter van het CDA geanalyseerd. Dit betekent dat het electoraat van deze partij niet zal worden beschreven aan de hand van de klassieke reeks achtergrondvariabelen als geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, beroepspositie en inkomenscategorie, maar dat enkel zal worden gekeken naar het religiegebonden profiel van de kiezersachterban. Vervolgens zal datzelfde kiezersprofiel worden gebruikt om zicht te krijgen op het belang van christelijke normen en waarden voor de electorale kracht van het CDA.¹

Begrippenkader

Om zicht te krijgen op de relatie godsdienst-samenleving en godsdienst-politiek in Nederland en hoe deze zich de laatste decennia heeft ontwikkeld, dient men, zoals in eerdere publikaties bepleit (Pijnenburg 1984 en 1985), een onderscheid te maken tussen drie concepten: 'gelovigheid', 'confessionaliteit' en 'verzuiling'. Deze driedeling is een zeer vereenvoudigde en enigszins herwerkte versie van wat in de (godsdienst-)sociologie ondertussen al verworven begripvorming is (zie bijvoorbeeld Halman c.s. 1992; Van Hemert 1991; Peters en Schreuder 1987). Tot nu toe is zij evenwel door politicologen slechts in heel beperkte mate overgenomen of op een niet consistente wijze gehanteerd. De

driedeling is van belang voor een goed begrip van wat in de rest van dit betoog naar voren wordt gebracht en zij berust op de volgende definities.

Gelovigheid behelst primair kerkelijke betrokkenheid (met onder meer een onderverdeling naar kerks en randkerkelijk) en religiositeit (zuiver godsdienstige overtuiging en ervaringsdimensie met onder meer verschil in mate van orthodoxie). Bij religiositeit gaat het dan bijvoorbeeld om geloof in 'God', in 'leven na de dood' of in 'de ziel', de persoonlijke betekenis die aan godsdienst wordt gegeven, evenals om het oordeel over de positie en rol van de kerk. Kerkelijke betrokkenheid slaat op een aantal gedragsindicatoren. Voorbeelden daarvan zijn kerkgang, deelname aan overgangsrites (bij geboorte, huwelijk, overlijden) en frequentie van bijbel lezen en van bidden.

Confessionaliteit verwijst naar de specifieke sociale, politieke en culturele attitudes waardoor geloofsgroepen zich van elkaar onderscheiden. Een reeks van deze attitudes – hoe die variëren tussen geloofsgroepen – is uitvoerig bestudeerd in het kader van de SOCON-projecten (Peters en Schreuder 1987), overigens zonder dat de onderzoekers zelf daarvoor het omvattende begrip 'confessionaliteit' hebben gebruikt. De reeks attitudes omvat onder meer: familialisme, hedonisme, egalitarisme, medemenselijkheid; economisch en cultureel conservatisme; links/rechts en progressieve/behoudsgezinde instelling; onvrede met en vervreemding van de samenleving. De verschillen in dit type waarden-, normen- en ideeënaffiniteit overstijgen hetgeen rechtstreeks, nauw en expliciet met geloofsleer en Kerk te maken heeft. Eén variant daarvan komt tot uiting in een bijzondere subcultuur of levensstijl (zie bijvoorbeeld Zijdeveld 1993). Een andere variant heeft betrekking op het confessioneel ideeëngoed dat staat voor onder meer (neo-)corporatisme, subsidiariteit, zorgzame samenleving, rentmeesterschap en gezin als hoeksteen van de samenleving.

Verzuiling betekent behoren tot een achterban – in de vorm van steun, loyaliteit, participatie en/of lidmaatschap. Het is deel uitmaken van het geïnstitutionaliseerd complex dat 'zuil' wordt genoemd en dat is geworteld in de gemeenschappelijke geloofsidentiteit van individuen en groepen. Een zuil bestrijkt organisatie- en verenigingsgewijs een veelheid van sectoren in de samenleving: politiek, onderwijs, gezondheids- en bejaardenzorg, media, cultuur en recreatie. Binnen elk van die sferen van de samenleving worden de positie en het gedrag van individuen en groepen op specifieke wijze afgebakend, gestructureerd en beïnvloed. Dit is althans het beeld van zuilen in hun oorspronkelijke gedaante. Tot het begin van de jaren zestig hebben aldus de katholieken, de protestanten en, voor het niet-gelovig deel van de bevolking, de sociaal-democraten ieder hun eigen zuil gehad. Ondertussen zijn zowel de reikwijdte als de architectuur van de verzuiling in Nederland ingrijpend veranderd. Dit laat onverlet dat verzuiling zich ook vandaag nog op talloze

manieren kan manifesteren. Eén indicator die in dit hoofdstuk centraal wordt gesteld, is electoraal gedrag.

De ratio van bovenstaande driedeling is dat men ruimte open laat voor meerdere varianten van een kentering in de relatie godsdienst-samenleving en godsdienst-politiek. Geschematiseerd krijgt men dan de varianten als weergegeven in figuur 7.1.

Figuur 7.1

Relatie godsdienst-samenleving/ politiek	Kentering
- gelovigheid	
- kerkelijke betrokkenheid	ontkerking of ontkerkelijking
- religiositeit	afnemende orthodoxie
- confessionaliteit	deconfessionalisering
- verzuiling	ontzuiling

Zoals eerder is aangetoond (Pijnenburg 1984 en 1985), constateert men wel degelijk vanaf de jaren zestig in Nederland zeer verschillende combinaties van veranderingsprocessen. Eén combinatie waarvan is gebleken dat zij frequent voorkomt, is ontkerking zonder dat er sprake is van (volledige) deconfessionalisering of ontzuiling.

Typologie van religieus profiel

Om een indeling te maken naar zowel geloofsgroep als vorm van gelovigheid is gebruik gemaakt van drie basiscategorieën die men in het CV-gegevensmateriaal (zie noot 1) kan terugvinden:

1. in een geloof opgegroeid, maar is (beschouwt zich) niet langer gelovig = *ontkerkelijkt*;
2. in een geloof opgegroeid, is (beschouwt zich) gelovig, maar gaat niet iedere week naar de kerk = *randkerkelijk*;
3. in een geloof opgegroeid, is (beschouwt zich) gelovig en gaat iedere week naar de kerk = *kerks*.

Deze basiscategorieën zijn vervolgens opgedeeld naar de drie belangrijkste geloofsgroepen in Nederland: *katholieken*, *hervormden*, en *gereformeerden*. Samengenomen levert dat negen types op. Als tiende groep worden daar *buitenkerkelijken* aan toegevoegd: zij die in geen geloof zijn opgegroeid (en zich inmiddels ook niet 'bekeerd' hebben en tot een kerk/geloofsgemeenschap zijn toetreden).

Tabel 7.1 Religieus profiel Nederlandse bevolking 1980 en 1991, in percentages

	1980	1991
Buitenkerkelijk	24,3	25,3
Ontkerkelijkst:		
• Katholiek	11,1	18,9
• Hervormd	7,9	8,2
• Gereformeerd	2,5	2,8
Randkerkelijk:		
• Katholiek	14,8	16,1
• Hervormd	8,9	6,4
• Gereformeerd	2,5	2,3
Kerks:		
• Katholiek	9,4	4,1
• Hervormd	3,5	2,8
• Gereformeerd	5,1	3,1
Overig*	10,2	10,0
N (100)=	2007	1816

* De categorie 'overig' bevat de respondenten die zichzelf tot een andere kerk of godsdienstige gezindte rekenden, die pas later tot een kerkgenootschap zijn toetreden of van geloofsgroep veranderd zijn (de zgn. switchers), en zij die geen antwoord wilden of konden geven. In het navolgende zal deze groep respondenten buiten beschouwing worden gelaten.

In tabel 7.1 is aan de hand van deze typologie het religieus profiel van de CV80- en CV91-respondenten geschetst. Het zou te ver leiden om hier diep in te gaan op deze uitkomsten. Er zal volstaan worden met enkele van de meest in het oog springende bevindingen kort aan te geven.

Wat constateren we voor 1980?

- 44 procent van de respondenten rekt zich tot een bepaalde kerk of geloofsgemeenschap.
- De grootste groep respondenten (26 procent) wordt gevormd door de randkerkelijken.
- De grootste afzonderlijke categorie binnen onze tiending is die van de buitenkerkelijken.
- De in totaal kleinste groep zijn de gelovigen die wekelijks een kerkdienst bezoeken (18 procent).
- De katholieken vormen de grootste groep gelovigen (23 procent).

Wat is het beeld elf jaar later?

- Het aantal respondenten dat zich tot een bepaalde kerk of geloofsgemeenschap rekt, is met ongeveer 10 procent gedaald.

- De grootste groep respondenten (30 procent) wordt nu gevormd door de ontkerkelijken.
- Het percentage randkerkelijken is ongeveer hetzelfde gebleven (slechts 1,4 procent verschil).
- De grootste afzonderlijke categorie binnen onze tiending is nog steeds die van de buitenkerkelijken (met 1 procent toename).
- De groep gelovigen die wekelijks een kerkdienst bezoeken, is geslonken tot 10 procent.
- De katholieken zijn de grootste groep gelovigen (20 procent) gebleven.

Het beeld dat uit de CV-data naar voren komt, liegt er niet om: de ontkerkelijking en de ontkerksing van Nederland zetten zich verder door. In 1991 blijkt nog slechts een derde van de bevolking boven de 16 jaar (de leeftijdsgrens die voor CV-enquêtes wordt gehanteerd) zich tot een christelijke geloofsgroep te rekenen. Tegelijkertijd stellen we vast dat de randkerkelijke component nog duidelijker domineert binnen gelovig Nederland dan al in 1980 het geval was.

Religieus profiel en stemgedrag

In tabel 7.2 wordt aan de hand van de CV91-data een beeld gegeven van de samenhang tussen religieus profiel en stemgedrag bij Tweede Kamerverkiezingen. Voor alle duidelijkheid: het gaat daarbij om potentieel stemgedrag. Aan de CV91-respondenten is gevraagd wat op het moment dat de enquête werd afgenomen hun partij-voorkeur bij Tweede Kamerverkiezingen zou zijn.

Ook nu weer zullen de resultaten die in tabel 7.2 vermeld zijn niet volledig worden doorgespit. Waar wij ons toe zullen beperken, zijn de uitkomsten die betrekking hebben op de electorale aanhang van het CDA. Er blijkt ontegenzeggelijk een zeer sterk verband te zijn tussen zowel gelovigheid als de manier waarop men gelovig is aan de ene en partij-voorkeur aan de andere kant. De overgrote meerderheid van degenen die zichzelf tot de katholieke, hervormde of gereformeerde geloofsgroep rekenen en bovendien kerks zijn, is geneigd om op een confessionele partij te stemmen. Tegelijkertijd is er een duidelijk verschil binnen die categorie van kiezers tussen enerzijds de katholieken en anderzijds de hervormden en de gereformeerden. Ongeveer een kwart van zowel de kerkse hervormden als de kerkse gereformeerden kiest weliswaar voor een confessionele partij, maar geeft daarbij de voorkeur aan klein rechts (SGP, RPF, GPV). De confessionele partij-voorkeur van de kerkse katholieken, daarentegen, concentreert zich op het CDA.

Tabel 7.2 Religieus profiel en potentieel stemgedrag bij TK-verkiezingen 1991, in percentages

Religieus profiel	Partijvoorkeur							Niet-stemmers	N (100%)
	PvdA	CDA	VVD	D66	Groen Links	Klein rechts	Andere partijen		
Buitenkerkelijk	14,9	2,5	15,4	25,3	9,3	0,5	2,0	30,1	396
Ontkerkelijkst:									
• Katholiek	14,0	15,9	12,1	22,5	8,3	0,3	2,2	24,8	315
• Hervormd	17,3	9,4	14,2	20,5	14,2	0,8	0,8	22,8	127
• Gereformeerd	14,9	14,9	10,6	21,3	14,9	-	-	23,4	47
Randkerkelijk:									
• Katholiek	11,5	39,8	10,3	17,2	2,3	-	1,1	17,6	261
• Hervormd	16,2	30,5	17,1	18,1	3,8	1,0	1,0	12,4	105
• Gereformeerd	7,9	57,9	2,6	10,5	7,9	5,3	-	7,9	38
Kerks:									
• Katholiek	5,8	71,0	4,3	7,2	2,9	-	-	8,7	69
• Hervormd	4,2	56,3	8,3	2,1	-	22,9	-	6,3	48
• Gereformeerd	3,8	59,6	-	1,9	-	28,8	-	5,8	52

De randkerkelijke variant van gelovigheid brengt met zich mee dat de neiging om op een confessionele partij te stemmen geringer is – behalve in het geval van de gereformeerden. Dit neemt niet weg dat het CDA de partij is die veruit de meeste kiezers onder de randkerkelijken heeft. Van de randkerkelijke gereformeerden heeft meer dan de helft een CDA-voorkeur; voor de randkerkelijke katholieken en randkerkelijke hervormden ligt dat op ongeveer 40 procent respectievelijk 31 procent.

Intrigerend is daarnaast de vaststelling dat er blijkbaar ook een verschil is tussen categorieën van niet-kerkelijken in hun neiging om op het CDA te stemmen. Slechts 2,5 procent van de buitenkerkelijken heeft een CDA-voorkeur. Dit is aanzienlijk minder dan de (bijna) 16 procent respectievelijk 15 procent van de ontkerkelijkte katholieken en ontkerkelijkte gereformeerden die geneigd zijn om op het CDA te stemmen. Dit is een constatering waar nu niet langer bij zal worden stilgestaan, maar die in het kader van een verder onderzoek zeker nadere aandacht verdient.

Tenslotte levert tabel 7.2 eveneens de hoogst interessante bevinding op dat er duidelijk verband is tussen zowel gelovigheid als de manier waarop men gelovig is en (potentiële) *non voting*. De nagenoeg perfect dalende orde van percentages voor de vier clusters van het religieus profiel (buitenkerkelijk, ontkerkelijkst, randkerkelijk, kerks) in de voorlaatste kolom van tabel 7.2 laat dat goed zien.

Aan deze beschouwingen kan worden toegevoegd dat als men de vergelijking maakt met de CV80-data betreffende potentieel stemgedrag bij Tweede Kamerverkiezingen (hier niet opgenomen), er eigenlijk niet veel veranderd is bij de CDA-kiezersachterban. De grootste verschillen met de CV91-uitkomsten zijn:

- 6 procent meer kerkse hervormden met een CDA-voorkeur in 1980;
- 6 procent meer randkerkelijke gereformeerden met een CDA-voorkeur in 1980;
- 6 procent minder ontkerkelijkte katholieken met een CDA-voorkeur in 1980.

Tabel 7.3 Religieus profiel van CDA-electoraat 1980 en 1991, in percentages

	1980	1991
Buitenkerkelijk	4,2	2,9
Ontkerkelijkt:		
• Katholiek	4,4	14,5
• Hervormd	3,2	3,5
• Gereformeerd	1,4	2,0
Randkerkelijk:		
• Katholiek	22,9	30,2
• Hervormd	8,8	9,3
• Gereformeerd	5,8	6,4
Kerks:		
• Katholiek	27,7	14,2
• Hervormd	9,0	7,8
• Gereformeerd	12,7	9,0
N (100) =	433	344

Tabel 7.3 brengt de relatie tussen religieus profiel en CDA-kiezersachterban ook nog eens op een andere manier in beeld en laat zien welke samenstelling van het electoraat van die partij voor de CV80- en CV91-gegevens uit de bus komt. De CV91-opbouw van het CDA-electoraat ziet er als volgt uit:

- 23 procent niet-kerkelijken;
- wanneer men rekening houdt met het onderscheid naar vorm van gelovigheid binnen de categorie gelovigen, dan zijn de randkerkelijken (46 procent) veel talrijker dan de kerksen (31 procent);
- wanneer men de categorie gelovigen opsplijt naar geloofsgroep, dan blijken de katholieken (44 procent) het talrijkst te zijn (hervormden: 17 procent; gereformeerden: 15 procent).

De belangrijkste verschillen met het beeld dat de CV-data elf jaar terug registreerden, zijn:

- 10 procent minder niet-kerkelijken in 1980;
- 8 procent minder randkerkelijken in 1980;
- 6 procent meer katholieken in 1980.

Religieus profiel en sociale en politieke attitudes

Het grote pluspunt van de CV-gegevensbestanden is dat zij een ware schat aan attitude-data bevatten. Voor eerdere publikaties over het thema 'politiek en godsdienst' is daar reeds dankbaar gebruik van gemaakt (Pijnenburg 1984 en 1985). Dit hoofdstuk rapporteert enkel over een analyse van attitude-data uit het CV91-gegevensmateriaal. De variabelen die daarvoor werden geselecteerd, zijn omgezet in Likert-schalen. Deze schalen zijn vervolgens gestandaardiseerd (voor de gehele CV91-populatie: gemiddelde = 0; standaard afwijking = 100). Het zijn de aldus verkregen schaal-scores die in de hierna volgende tabellen worden vermeld. Deze werkwijze evenals de inhoudelijke samenstelling van onze attitudeschalen bouwen voort op analoog onderzoek van Paul Dekker en Peter Ester (1989).

In tabel 7.4 worden 20 schalen van maatschappelijke en politieke attitudes opgevoerd. Aan de hand daarvan zijn de houdingen van drie geloofsgroepen gemeten en met elkaar vergeleken. Hieruit komt duidelijk naar voren dat ook begin jaren negentig godsdienst nog wel degelijk een factor is die in Nederland bepaalt hoe iemand zich maatschappelijk en politiek opstelt.

Wat blijkt als men de attitude-clusters van de drie geloofsgroepen die worden gepresenteerd in tabel 7.4 vergelijkt?

- Eén van de voor ons ongetwijfeld belangrijkste vaststellingen is dat niet-gelovigen en het katholiek deel van de Nederlandse bevolking zich nog steeds van elkaar onderscheiden door een hele reeks sociaal-culturele en politieke houdingen en dat bovendien die verschillen vaak zeer significant zijn.
- Die attitudeverschillen zijn heel duidelijk tussen buitenkerkelijken en kerkse katholieken.
- Maar minstens even belangrijk is de vaststelling dat er ook nog steeds talloze en uitgesproken attitudeverschillen blijken te bestaan tussen buitenkerkelijken en al degenen die op een meer onorthodoxe en 'lossere' manier katholiek gelovig zijn. Toegegeven, de verschillen zijn meestal wat meer bescheiden dan die tussen niet-gelovigen en kerkse katholieken, maar daar staat tegenover dat zij op hun beurt vaak zeer significant zijn.

Uit praktische overwegingen worden hier enkel de resultaten van de vergelijking tussen buitenkerkelijken en katholieken vermeld. Op diezelfde manier zijn ook buitenkerkelijken met hervormden en gereformeerden vergeleken. De uitkomsten die dat heeft opgeleverd, zijn over de hele lijn analoog en alleen maar een bevestiging van wat hierboven wordt gesteld.

Tabel 7.4 Attitudes van socio-religieuze groepen: buitenkerkelijken en katholieken

Attitudes	Religieus profiel*			Verschillen**		
	1) B	2) RK	3) KK	1 < 3	1 < 2	2 < 3
• Politieke interesse	-14	-3	4	18	11	7
• Politiek wantrouwen	14	-4	2	12	18	6
• Steun voor politieke vrijheden	31	-28	-63	<u>94</u>	<u>59</u>	<u>35</u>
• Steun voor democratisering	19	-9	-20	39	28	11
• Goedkeuring van protestacties	26	-20	-31	<u>57</u>	<u>46</u>	11
• Voorstander van orde- en veiligheidshandhaving	1	14	5	4	13	9
• Voorstander van verzuiling	-46	3	60	<u>106</u>	<u>49</u>	<u>57</u>
• Goedkeuring van abortus en euthanasie	40	-2	-51	<u>91</u>	<u>38</u>	<u>49</u>
• Links-rechts zelfplaatsing***	-22	9	74	<u>96</u>	<u>31</u>	<u>65</u>
• Voorstander van (meer) overheidsuitgaven	15	-3	-39	<u>54</u>	18	<u>36</u>
• Algemene neiging tot discrimineren	0	15	5	5	15	10
• Neiging tot raciale discriminatie	-3	-1	-5	2	2	4
• Sociale afstand t.o.v. andere rassen	7	14	20	13	7	6
• Tolerantie van homoseksuelen	21	2	-29	<u>50</u>	<u>19</u>	<u>31</u>
• Positieve waardering van huwelijk	-25	19	42	<u>67</u>	<u>44</u>	23
• Positieve waardering van traditionele huwelijksmoraal	-21	10	27	<u>48</u>	<u>31</u>	17
• Positieve waardering van traditioneel gezinsleven	-4	19	17	21	<u>23</u>	2
• Positieve waardering van traditionele opvoeding van kinderen	-11	14	42	<u>53</u>	<u>25</u>	<u>28</u>
• Aanvaarding van andere vormen van samenleven	31	-4	-51	<u>82</u>	<u>35</u>	<u>47</u>
• Verwerping van traditionele rol van vrouw	8	-20	-44	<u>52</u>	<u>28</u>	24
N (100%=)	459	292	75			

* B = buitenkerkelijk, RK = randkerkelijk katholiek, KK = kerks katholiek.

** Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,05$ worden in **vet** aangegeven.

Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,01$ worden in **vet en onderstreept** aangegeven.

*** Hoe linkser iemands zelfbeeld, hoe lager of negatiever zijn/haar schaalscore. Naarmate iemands zelfbeeld rechtser is, stijgt daarentegen zijn/haar schaalscore.

De scala van attitudes waar het in tabel 7.4 om gaat, is zeer breed en overstijgt als zodanig duidelijk waarden- en normpatronen die enkel en heel direct met zuiver religieuze overtuiging en geloofsleer te maken hebben. Deze houdingen slaan niet op de vraag of men gelooft in het bestaan van een hiernamaals, of men het

voor zichzelf zinvol vindt om te bidden dan wel hoe men oordeelt over de cëlbaatsplicht van priesters. Neen, deze houdingen hebben betrekking op veel meer wereldlijke en 'banale' zaken: hoe de samenleving in te richten, hoe met anderen om te gaan, hoe politiek te bedrijven. Op welke manier wordt geoordeeld over de vrijheid tot demonstreren, om het koningshuis te bekritisseren, om militaire dienst te weigeren? Is men van mening dat de inspraak van burgers op gemeentelijk en provinciaal niveau vergroot moet worden? In welke mate zou men bezwaar hebben tegen burens van een ander ras, tegen een gastarbeider als collega of tegen allochtone kinderen als klasgenoten van de eigen dochter of zoon? Wat is de beste manier om kinderen op te voeden: meer of minder 'autoritair'? Acht men een goede schoolopleiding voor meisjes van minder belang dan voor jongens?

Deze voorbeelden zijn niet meer dan een willekeurige greep uit de reeks houdingsvariabelen waarop de in tabel 7.4 vermelde attitudeschalen zijn gebaseerd. Stuk voor stuk houdingen over zaken die kunnen vertaald worden (en voor een deel daarvan is dat de voorbije jaren inderdaad ook gebeurd, soms zelfs meerdere keren) in issues op de publieke en formele agenda's voor het politieke debat en de politieke besluitvorming. Als zodanig zijn het dus eveneens elementen van een ideeën-, behoeften- en verwachtingenpatroon die ontegenzeggelijk relevant zijn voor politieke partijen als aggregatoren en articulatoren van hetgeen burgers – en hun electorale doelgroepen in het bijzonder – denken en vragen.

Hier is de focus gericht op het katholiek en op een niet-gelovig deel van de Nederlandse bevolking. Zoals eerder aangetoond, vormen eerstgenoemden overduidelijk wel en laatstgenoemden juist niet de electorale achterban van het CDA. De specifieke relevantie voor deze partij van de attitude-gegevens die tabel 7.4 bevat, spreekt voor zich.

Katholieken vormen het grootste blok van zijn kiezersachterban (voor 1991: 44 procent; zie tabel 7.3), maar daarnaast zijn er de twee andere 'natuurlijke' electorale doelgroepen waarop het CDA zich als confessionele partij richt, de hervormden en gereformeerden. Hun maatschappelijke en politieke houdingen zijn vergeleken met die van katholieke gelovigen, waardoor we een nog beter beeld krijgen van zowel de relatie tussen religieus profiel en attitude-clusters als hoe dat verband tot uiting kan komen in een partijvoorkeur. Wat komt uit deze vergelijking naar voren (gedetailleerde resultaten in tabelvorm zijn hier niet opgenomen)?

– Noch de randkerkelijke, noch de kerkse gelovigen kan men, als het gaat om hun socio-politieke houdingenpatroon, zo maar op één hoop gooien. Begin jaren negentig blijven er niet alleen tussen niet-gelovigen en gelovigen, maar

ook tussen katholieken, hervormden en gereformeerden verschillen in sociaal-culturele en politieke attitudes bestaan.

- De verschillen tussen de drie laatstgenoemde groepen zijn soms wat minder uitgesproken dan die tussen niet-gelovigen en gelovigen, maar zij zijn toch heel duidelijk.
- Tussen kerkse gelovigen zijn er ontegenzeggelijk meer significante verschillen dan tussen randkerkelijke gelovigen.
- Voor de kerkse gelovigen blijkt dat de hervormden en zeker de gereformeerden in hun sociaal-culturele en politieke attitudes nog meer verschillen van niet-gelovigen (de in tabel 7.4 opgevoerde buitenkerkelijken) dan de katholieken.

De stap waarbij een link wordt gelegd met een specifieke partijvoorkeur is dan gemakkelijk gezet. De bij het derde en vierde gedachtenstreepje vermelde bevindingen, plus het gegeven dat katholieken, althans numeriek, de dominante kracht zijn binnen het CDA-electoraat, kunnen immers gekoppeld worden aan de vaststelling dat een niet onaanzienlijk deel (iets meer respectievelijk iets minder dan een kwart) van de kerkse hervormden en gereformeerden geneigd is om op een kleine, meer radicale confessionele partij te stemmen.

CDA-electoraat en sociale en politieke attitudes

Laten we ons nu verder evenwel enkel concentreren op de CDA-kiezersachterban en de mate waarin deze wordt gekenmerkt door gelijkgezindheid dan wel heterogeniteit als het gaat om de waarden en normen die men voorstaat. Wat deze doorlichting oplevert, is geregistreerd in tabel 7.5. Daarbij zijn de meting en vergelijking van houdingen, om het geheel enigszins overzichtelijk te houden, beperkt tot twee geloofsgroepen, katholieken en hervormden. Een eerste analyse van de uitkomsten die in tabel 7.5 worden gepresenteerd, levert een aantal intrigerende bevindingen op.

1. Globaal bekeken onderscheiden kerkse gelovigen zich meer van elkaar dan randkerkelijken. Dit geldt zowel voor het aantal schalen die een verschil laten zien, als voor de grootte van deze verschillen.
2. Als men voor ieder van de kolommen 5 t/m 8 in tabel 7.5 nagaat welke de vijf grootste verschillen zijn, wat blijkt dan?
 - Twee verschillen komen terug in elk van die vier reeksen vergelijkingen. Zij hebben betrekking op – en dat zal wellicht niemand echt verrassen – enerzijds de houdingen ten aanzien van verzuiling en anderzijds de attitudes inzake abortus en euthanasie.

Tabel 7.5 Attitudes van CDA-electoraat: katholieken en hervormden

Attitudes	Religieus profiel CDA-electoraat*				Verschillen**			
	1) RK	2) RH	3) KK	4) KH	1< 2	1< 3	2< 4	3< 4
• Politieke interesse	7	-4	15	25	11	8	29	10
• Politiek wantrouwen	-23	4	-17	-21	27	6	25	4
• Steun voor politieke vrijheden	-49	-39	-70	-101	10	21	62	31
• Steun voor democratisering	-32	-82	-22	-64	50	10	18	42
• Goedkeuring van protestacties	-51	-37	-48	-90	14	3	53	42
• Voorstander van orde en veiligheidshandhaving	18	-1	10	32	19	8	33	22
• Voorstander van verzuiling	24	61	76	174	37	52	113	98
• Goedkeuring van abortus en euthanasie	-7	-38	-67	-125	31	60	87	58
• Links-rechts zelfplaatsing***	57	72	93	83	12	36	11	10
• Voorstander van (meer) overheidsuitgaven	-14	-44	-60	-60	30	46	16	0
• Algemene neiging tot discrimineren	26	-2	23	-5	28	3	3	28
• Neiging tot raciale discriminatie	-12	-24	-5	21	12	7	45	26
• Sociale afstand t.o.v. andere rassen	32	1	28	15	31	4	14	13
• Tolerantie van homoseksuelen	-15	-48	-33	-82	33	18	34	49
• Positieve waardering van huwelijk	17	-11	55	16	28	38	27	39
• Positieve waardering van traditionele huwelijksmoraal	18	12	29	58	6	11	46	29
• Positieve waardering van traditioneel gezinsleven	31	3	15	65	28	16	62	40
• Positieve waardering van traditionele opvoeding van kinderen	25	17	42	39	8	17	22	3
• Aanvaarding van andere vormen van samenleven	-19	-27	-57	-133	8	38	106	76
• Verwerping van traditionele rol van vrouw	-34	-13	-39	-24	21	5	11	15
N (100%=)	104	32	49	27				

* RK = randkerkelijk katholiek, RH = randkerkelijk hervormd, KK = kerks katholiek, KH = kerks hervormd.

** Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,05$ worden in **vet** aangegeven.

Verschillen die significant zijn voor $\alpha = 0,01$ worden in **vet en onderstreept** aangegeven. Voor de vergelijking 3< 4 zijn de toetsen niet vermeld.

*** Hoe linkser iemands zelfbeeld, hoe lager of negatiever zijn/haar schaalscore.

Naarmate iemands zelfbeeld rechtser is stijgt daarentegen zijn/haar schaalscore.

- Daarnaast constateren we dat voor de vergelijking tussen randkerkelijken (kolom 5) en die tussen kerksen (kolom 8) vier van de vijf grootste attitudeverschillen betrekking hebben op dezelfde schalen: verzuiling, abortus en euthanasie, democratisering, homoseksualiteit. Wat daarbij opvalt, is dat de randkerkelijken op analoge manier van elkaar verschillen als de kerkse gelovigen. Hoe verschillen kerkse hervormden van kerkse

katholieken? Eerstgenoemden zijn meer voorstander van verzuiling, verzetten zich duidelijker tegen abortus en euthanasie, voelen minder voor democratisering, en stellen zich intoleranter op ten aanzien van homoseksualiteit. Precies hetzelfde kan men zeggen van de wijze waarop randkerkelijke hervormden van randkerkelijke katholieken verschillen.

- 3 Behalve voor drie schalen – links-rechts zelfplaatsing, attitudes inzake overheidsuitgaven, waardering van het huwelijk – observeren wij dat de verschillen tussen randkerkelijken en kerksen groter zijn voor de hervormde (kolom 7) dan voor de katholieke geloofsgroep (kolom 6). Dit contrast komt het scherpst tot uiting bij de houdingen inzake andere vormen van samenleven, verzuiling, protestacties, gezinsleven, politieke vrijheden, raciale discriminatie en huwelijksmoraal.
- 4 Afhankelijk van de houdingen, is het aantal attitudeverschillen tussen randkerkelijken (kolom 5) groter of kleiner dan tussen randkerkelijken en kerksen binnen dezelfde geloofsgroep (kolom 6 respectievelijk 7). Hetzelfde constateren we voor de attitudeverschillen tussen kerksen (kolom 8).
Dus:

- het RK-RH verschil is groter dan het RK-KK verschil, namelijk 11 schalen;
- het RK-RH verschil is groter dan het RH-KH verschil, namelijk 8 schalen;
- het KK-KH verschil is groter dan het RK-KK verschil, namelijk 15 schalen;
- het KK-KH verschil is groter dan het RH-KH verschil, namelijk 6 schalen.

Een tentatieve conclusie die men uit de sub 3 en sub 4 vermelde bevindingen zou kunnen trekken, is dat het katholieke deel van het CDA-electoraat een meer homogeen, eensgezind blok vormt dan de hervormde kiezersachterban van die partij. Anders geformuleerd, voor het katholieke deel van het CDA-electoraat worden attitudeverschillen mogelijk meer bepaald door de geloofsgroep waartoe men zich rekent. Voor het hervormde deel van de CDA-kiezersachterban zou het eerder een onderscheid tussen randkerkelijken en kerksen kunnen zijn dat meespeelt.

Men kan ook kijken welke geloofsgroep het talrijkst is onder de CDA-kiezers. Zoals reeds een paar maal aangestipt, stelt men dan vast dat dit de katholieken zijn. Als men kijkt welk type gelovige het talrijkst is onder de CDA-kiezers, dan constateert men dat dit de randkerkelijken zijn (voor 1991: 46 procent tegenover 31 procent voor de groep kerksen). Tegelijkertijd is uit tabel 7.2 naar voren gekomen dat de samenhang tussen gelovig zijn en stemmen op een confessionele partij – en, in dit geval, meer bepaald het CDA – voor randkerkelijken minder sterk is dan voor kerksen. Voldoende reden om bij wijze van afronding de categorie van randkerkelijk gelovige CDA-kiezers nog eens apart wat meer door te lichten. De vraag die daarbij centraal staat, is in welke

mate randkerkelijken andere sociaal-culturele en politieke attitudes hebben naargelang zij wel of niet geneigd zijn om op het CDA te stemmen.

Deze vergelijking is gemaakt voor randkerkelijke katholieken en hervormden (het aantal randkerkelijke gereformeerden is te gering voor zinvolle subverdelingen). De uitkomsten (gedetailleerde resultaten in tabelvorm zijn hier niet opgenomen) laten er geen twijfel over bestaan: zowel binnen de katholieke als binnen de hervormde groep randkerkelijken zijn er duidelijk attitudeverschillen tussen de CDA-kiezers en degenen die geneigd zijn op een andere partij (of helemaal niet) te stemmen.

De vijf meest uitgesproken verschillen tussen randkerkelijke katholieken hebben betrekking op de links-rechts zelfplaatsing en de houdingen inzake protestacties, democratisering, politieke vrijheden en verzuiling. Drie van de vijf meest uitgesproken verschillen tussen randkerkelijke hervormden zijn analoog: links-rechts zelfplaatsing en democratiserings- en verzuilingsattitudes. De overige twee, anders dan voor de randkerkelijke katholieken, hebben betrekking op de houdingen ten aanzien van abortus en euthanasie en ten aanzien van homoseksualiteit.

De vijf attitude-schalen die het minst een verschil tussen randkerkelijke katholieken laten zien, zijn die voor de houdingen inzake orde- en veiligheidshandhaving, waardering van het huwelijk, abortus en euthanasie (!), gezinsleven en opvoeding van kinderen. Voor randkerkelijke hervormden zijn twee van de vijf attitude-schalen die de geringste verschillen opleveren, dezelfde: de houdingen inzake orde- en veiligheidshandhaving en die ten aanzien van de opvoeding van kinderen. De andere drie hebben betrekking op de algemene neiging tot discrimineren, politiek wantrouwen en attitudes inzake huwelijksmoraal.

De 'C' van CDA

In het begin van dit hoofdstuk is reeds aangegeven dat de meningen nogal verschillen over welke betekenis men moet geven aan de 'C' van CDA. Eén interpretatie is dat die betekenis nog altijd 'christen' of 'confessioneel' zou zijn. Anderen poneren dat het inmiddels veeleer gaat om de 'C' van 'conservatief' (zie hoofdstuk 3 van deze bundel). Een paar jaar terug zou er met name sprake zijn geweest van een sociaal en cultureel conservatisme. Ondertussen zouden er ook in toenemende mate tekenen van een economisch conservatisme te bespeuren zijn. En derde interpretatievariant stelt dat de 'C' van CDA steeds meer is komen te staan voor 'centrum-' of *catch-all* partij (Michels 1992; zie ook hoofdstuk 4 van deze bundel). Met 'centrum' wordt dan bedoeld: een

middenpositie op het links-rechts en/of progressief-conservatief continuüm. *Catch-all* is een aanverwant maar onderscheiden begrip. Men duidt daarmee een partij aan met beginselen, verkiezingsprogramma's, stellingnames ten aanzien van concrete issues enzovoorts, die (doelbewust) een verwaterd, oppervlakkig en weinig samenhangend profiel vormen om aldus een zo groot en zo divers mogelijk deel van het electoraat te verleiden.

Voor ieder van deze verschillende interpretaties van hetgeen de 'C' van CDA zou kunnen betekenen, is iets te zeggen. Wat hier wordt voorgesteld, is dan ook niet ze te verwerpen, maar er een visie aan toe te voegen die de combinatie is van de eerste en de derde hierboven genoemde interpretaties: het CDA als partij die ontegenzeggelijk nog steeds 'christelijk' of 'confessioneel' is, maar daarbij voor een 'centrum'-oriëntatie heeft geopteerd.

Het antwoord op de vraag waar de 'C' van CDA vandaag voor staat, is afhankelijk van de bril die men opzet om naar die partij te kijken en van de indicatoren die men hanteert. Zoals eerder gesteld, kunnen het gehalte en de reikwijdte van die 'C' op verschillende manieren worden onderzocht. Men kan partijbeginselen en verkiezingsprogramma's analyseren. Men zou de opvattingen, de houdingen en het gedrag van politieke voormannen kunnen doorlichten. Of men kan de samenstelling en attitudepatronen van kiezers bestuderen. Hier is gekozen voor de laatstgenoemde optie. En het beeld dat men op die manier verkrijgt, is precies dat van *een partij met een centrum-georiënteerd confessioneel profiel*.

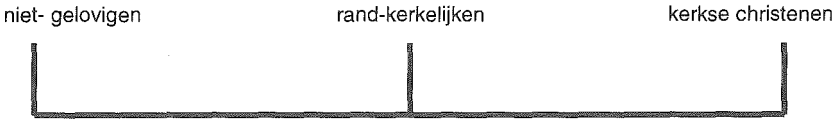
Wat daarmee niet wordt bedoeld, is de klassieke 'centrum'-profilering, waarbij een partij probeert zich zoveel mogelijk op een gelijke (ideologische) afstand te positioneren van haar belangrijkste links-progressieve en rechts-conservatieve concurrenten (voor het CDA: de PvdA en de VVD). Hier wordt 'centrum'-oriëntatie gedefinieerd als een middenpositie op een wel/niet of meer/minder confessioneel continuüm.

Deze redenering behoeft enige toelichting. Het continuüm waarop het CDA een confessionele centrumpositie inneemt, manifesteert zich eigenlijk in twee verschijningsvormen. Voor beide wordt de niet-confessionele pool gevormd door (de sociaal-culturele en politieke attitudes van) het niet-gelovige electoraat. De wijze waarop de confessionele pool wordt bepaald is daarentegen verschillend.

De eerste variant van ons continuüm is die waarbij binnen de categorie gelovigen een onderscheid wordt gemaakt tussen randkerkelijken en kerksen (zonder deze verder op te splitsen in katholieken, hervormden en gereformeerden). Wanneer men kijkt naar hun sociaal-culturele en politieke attitudes, komt overduidelijk naar voren dat randkerkelijken zich tussen niet-gelovigen

en kerkse christenen (de meest confessionele groep) in bewegen. Grafisch weergegeven levert dat figuur 7.2 op.

Figuur 7.2

De tweede verschijningsvorm waarin men ons continuüm kan vertalen, is die waarbij binnen de categorie gelovigen een onderscheid wordt gemaakt tussen katholieken, hervormden en gereformeerden (zonder deze verder op te splitsen in randkerkelijken en kerksen). Wanneer men dan kijkt naar hun sociale en politieke attitudes, blijkt dat voor alle drie geloofsgroepen de afstand ten opzichte van de niet-gelovigen aanzienlijk is. Tegelijkertijd blijkt echter dat die afstand het grootst is als het gaat om de gereformeerden, het kleinst in het geval van de katholieken en 'middelmatic' voor de hervormden. Dit beeld stemt overeen met de bevindingen terzake van onder meer Peters en Schreuder (1987) en van Middendorp (1991). Grafisch weergegeven levert dat figuur 7.3 op.

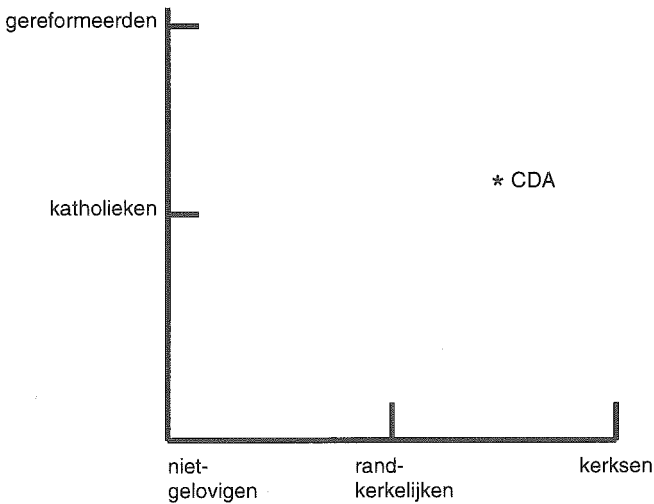
Figuur 7.3

De 'middenpositie' van de katholieken in deze figuur moet niet te letterlijk worden opgevat. Voor een aantal van de door ons geanalyseerde attitude-clusters (steun voor democratisering, goedkeuring van protestacties, voorstander zijn van verzuiling, accepteren van abortus en euthanasie, tolereren van homoseksualiteit, positieve waardering van traditionele huwelijksmoraal, aanvaarding van andere vormen van samen leven) situeren de katholieken zich wel degelijk precies tussen niet-gelovigen en gereformeerden in. Dit neemt niet weg dat met 'middenpositie' hier primair wordt bedoeld: dichtst bij de niet-gelovigen pool van het continuüm.

Confessioneel/niet-confessioneel: beide varianten van dat continuüm kunnen vervolgens aan elkaar worden gekoppeld. Het assenstelsel dat in figuur 7.4 (voor de overzichtelijkheid zijn de hervormden weggelaten) is weergegeven, spant dan het vlak op waarbinnen het CDA zich in het centrum plaatst.

Figuur 7.4

Wat figuur 7.4 laat zien, is het 'C'-profiel van het CDA dat de samenstelling van zijn kiezersachterban uit de verf doet komen. Wie is het meeste geneigd om op het CDA te stemmen? Dat blijkt het gelovig deel van het electoraat te zijn. Dit deel van het electoraat onderscheidt zich van niet-gelovige kiezers door een hele reeks sociaal-culturele en politieke attitudes. In die zin staat de 'C' van CDA nog steeds onmiskenbaar voor confessioneel. De twee groepen gelovigen die (numeriek) domineren binnen het CDA-electoraat, zijn de randkerkelijken en de katholieken. Hun sociaal-culturele en politieke attitudes plaatsen deze beide groepen op het meer/minder confessioneel continuüm tussen enerzijds andere groepen gelovigen en anderzijds niet-gelovigen in. Dit betekent dat de 'C' van CDA (ook) staat voor confessioneel met een centrum- of gematigde oriëntatie.

Hangt dit nu ook nog eens samen met een *catch-all* profiel? Wanneer men het electoraat in zijn geheel bekijkt, zal het antwoord op die vraag grotendeels negatief zijn. Dat volgt onmiddellijk uit wat hierboven naar voren is gebracht. Een partij die de overgrote meerderheid van haar kiezersachterban slechts recruteert uit ongeveer 40 procent (dat wil zeggen het aantal gelovigen) van het totale electoraat, is nou niet direct hetgeen men zich bij een *catch-all* profiel voorstelt. Mogelijk is daar de laatste jaren enige verandering in gekomen. Het CDA blijkt namelijk begin jaren negentig veel meer niet-gelovige kiezers aan te trekken dan voordien het geval was. Misschien is dit wel het voorteken van enige kentering. Het is echter te vroeg om daarover al iets te kunnen zeggen. De gegevens in kwestie

zijn ontleend aan één enkele peiling en moeten daarom met de nodige behoedzaamheid worden gehanteerd. Bovendien is er nog steeds slechts sprake van een minderheid (23 procent) binnen de electorale achterban van het CDA.

Het hierboven behandelde *catch-all* profiel is wat men zou kunnen noemen de 'maximalistische' optie. Een tweede meer bescheiden variant is het CDA dat een zo breed mogelijke basis van gelovige kiezers heeft en op die manier als een confessionele *catch-all* partij kan worden beschouwd. Deze variant van *catch-all* profilering is eigenlijk sinds zijn oprichting één van de bestaansredenen van het CDA geweest. Het CDA dat de belichaming is van een politieke oecumene waarin de verschillende groepen van christelijk gelovigen verenigd zijn, was en blijft een ideaal van deze partij. Wat is daar in de realiteit van terecht gekomen?

Het percentage CDA-kiezers verschilt aanzienlijk per groep van gelovigen. Eén van de mogelijke verklaringen daarvoor moet men niet ver zoeken: de onderliggende diversiteit van sociaal-culturele en politieke attitudes is te groot en kan niet omgesmeed worden tot een gemeenschappelijke kern van waarden en normen, waar het geheel van gelovige kiezers zich in kan herkennen. Dit neemt niet weg dat het CDA ontegenzeggelijk de partij is die het sterkst iedere groep van gelovige kiezers aantrekt. Dat zou men wel degelijk kunnen beschouwen als een vorm van confessionele *catch-all* profilering.

Stabiliteit van electorale basis

De samenstelling van zijn electorale basis liegt er niet om: het CDA is nog steeds een confessionele partij. Daarmee is tegelijkertijd een antwoord gegeven op de vraag waarmee dit hoofdstuk is begonnen: er is hoegenaamd geen sprake van een anachronisme. Tot nu toe blijft er in Nederland aan de kiezerskant duidelijk een 'niche' in de markt te bestaan voor een confessionele partij en het CDA kan die claimen.

Men kan hier dan natuurlijk tegen inbrengen dat een grote confessionele partij als het CDA misschien nog geen anachronisme is, maar toch op zijn minst moet worden beschouwd als een partij die gedoemd is om binnen korte tijd te verdwijnen. Deze stelling is onder meer door Andeweg (1982) geponeerd. Andewegs analyse is de volgende. Twee determinanten zetten kiezers ertoe aan om op een confessionele partij te stemmen: a) gelovigheid en b) kerksheden. Laatste genoemde factor, in het bijzonder afgemeten aan de frequentie van kerkbezoek, zou volgens Andeweg van doorslaggevende betekenis zijn. Hij heeft immers geconstateerd dat hoofdzakelijk kerkse katholieken, hervormden en gereformeerden een confessionele partijvoorkeur hebben.

Zijn analyse zou er tegelijkertijd op wijzen dat onder randkerkelijke gelovigen die mate van confessionele partijvoorkeur beduidend lager en minder stabiel is. Daarnaast heeft Andeweg vastgesteld dat in de Nederlandse samenleving ontkerksing (het niet langer op een traditionele manier gelovig zijn) constant toeneemt. Bovendien zou het zich laten aanzien dat deze ontkerksing, die vooral de katholieke en hervormde geloofsgroepen treft, een onomkeerbaar proces is. De conclusie die Andeweg uit deze bevindingen trekt, is dat de electorale machtsbasis van het CDA gestaag wordt uitgehold en dat mede daarom deze partij een hoogst onzekere toekomst tegemoet gaat.

Inmiddels lijkt er het nodige af te dingen op Andewegs uitspraken. Daarbij moet het gegevensmateriaal dat Andeweg heeft gebruikt wel verdisconteerd worden. Zijn data hebben betrekking op het kiezersgedrag van 1966 tot 1977. Ondertussen zijn we ruim 15 jaar verder en hebben zich ontwikkelingen voorgedaan die Andeweg misschien moeilijk kon voorzien. Deze ontwikkelingen zijn dusdanig markant dat men zelfs moet spreken van een nieuwe periode die in 1977 is aangebroken als het gaat om de relatie geloof-politiek (de dynamiek van ontkerstening, ontzuiling en deconfessionalisering) op het niveau van individuele attitude- en gedragspatronen. Dat is wat bijvoorbeeld Middendorp (1991) in een recent verschenen studie stelt.

Wat is zo bijzonder aan die periode na 1977? Voor ons zijn bepaalde vaststellingen die Middendorp (1991:11-54) heeft gedaan zeer interessant.

In termen van electoraal gedrag en met name het verband tussen gelovig zijn en een confessionele partijvoorkeur is vanaf 1977 zo goed als een einde gekomen aan het proces van ontzuiling. De resultaten van de vijf Tweede Kamerverkiezingen tussen 1977 en 1989 wijzen op een betrekkelijk stabiele positie van het CDA (met een stemmen-aantal dat rond de 30 procent schommelt). Bij de laatste drie Tweede Kamerverkiezingen heeft het CDA zelfs enige winst geboekt. Daarmee heeft deze partij het duidelijk beter gedaan dan de PvdA en de VVD. In de periode na 1977 neemt het gelovig deel van het electoraat gestaag af. Tegelijkertijd is er ook een constante daling van het aantal gelovigen dat wekelijks naar de kerk gaat. Met andere woorden de randkerkelijkheid neemt toe. Vanaf 1977 blijken kerkse gelovigen steeds minder, zij het in bescheiden mate, geneigd om bij Tweede Kamerverkiezingen op het CDA te stemmen. Voor het randkerkelijk gelovig deel van het electoraat geldt precies het omgekeerde.

Ongetwijfeld de voor ons meest opmerkelijke conclusie die uit deze verschillende ontwikkelingen getrokken kan worden, is dat 'the percentage of weekly church attenders among CDA-voters gradually but consistently diminishes. An increasing amount of the CDA-votes comes, through the years, from those not attending church regularly, i.e. less than once a week' (Middendorp 1991:28).

Bovenvermelde vaststellingen laten zien dat het aantal kiezers op confessionele partijen verhoudingsgewijs lager is onder randkerkelijken dan onder kerkse gelovigen – iets wat Andeweg 15 jaar geleden ook al constateerde. Zij laten echter ook zien dat dit percentage voor eerstgenoemde groep steeds op hetzelfde peil blijft en mogelijk zelfs geleidelijk enigszins stijgt. Met deze evolutie heeft Andeweg, toen hij een toekomstbeeld probeerde te schetsen, helemaal geen rekening gehouden.

De analyse die hier is gepresenteerd, laat bovendien zien dat de confessionele partijvoorkeur van randkerkelijken samenhangt met een reeks kenmerkende sociaal-culturele attitudes en politieke opvattingen. Daardoor onderscheidt dat deel van de CDA-kiezersachterban zich heel duidelijk zowel van niet-gelovigen als van randkerkelijken met een niet-confessionele partijvoorkeur.

Uitleiding

Wat kan er nog toegevoegd worden aan de interpretatie van het gegeven dat zoveel randkerkelijken de afgelopen 15 jaar zijn blijven stemmen op het CDA en dat zij inmiddels bijna 50 procent van de kiezersachterban van die partij vormen? Wijzen op hun sociaal-culturele en politieke attitudes waardoor zij zich zo duidelijk onderscheiden van niet-gelovigen, is maar een deel van de verklaring. Wanneer men kijkt naar hun zuiver godsdienstige overtuiging en houdingen, onderscheiden zij zich ook heel duidelijk van niet-gelovigen. Dit verhindert niet dat hun banden met kerkelijke organisaties zeer los zijn geworden of zelfs totaal zijn verbroken.

Randkerkelijkheid betekent: op een niet-orthodoxe, alternatieve manier gelovig zijn. Het is daarom geen uitgeholde of minder intens beleefde vorm van gelovigheid. Dat kan het zijn – hierover geen misverstand. Het kan echter even goed een authentieke en krachtige vorm van gelovigheid zijn die enkel van geëffende paden afwijkt en anders, in een nieuwerwetse stijl tot uiting komt. Bovendien blijkt er dan geen sprake te zijn van slechts één alternatieve, nieuwerwetse expressievariant, maar is er een veelheid van opties waaruit gekozen kan worden. Dit ligt mede in het verlengde van de zogenaamde individualisering van de samenleving en kan men onder meer duiden als een 'gelovigheid à la carte' (Dobbelaere 1992) die stelselmatig terrein wint.

Afgezien van de verschillende wijzen waarop randkerkelijkheid zich als vorm van gelovigheid manifesteert, is er in ieder geval één eenduidige betekenis van het begrip. 'Randkerkelijk' is synoniem voor: in de marge van de gevestigde Kerk. Wat men dan overhoudt, is een toch wel heel merkwaardig verschijnsel: een

aanzienlijke groep gelovigen (in 1991 ongeveer een kwart van de Nederlandse bevolking) die het kerkelijke establishment de rug heeft toegekeerd, maar waarvan niettemin circa 40 procent geneigd is om op een confessionele partij te stemmen. Hoe kan men dat fenomeen nu begrijpen?

Eén mogelijk antwoord is een parafrasering van bovengenoemd concept van Dobbelaere: *confessionaliteit à la carte*. Daarbij gaat het niet alleen om de selectieve affiniteit van randkerkelijke gelovigen met confessionele attitudes en opvattingen (waar blijven zij gevoelig voor en wat houden zij vast?). Die 'à la carte'-logica is mogelijk ook van toepassing op de keuze door randkerkelijke gelovigen van de organisatie die fungeert als inspirator, belichaming en drager van hun confessionele identiteit. Die confessionele identiteit kan niet 'zweven'. Zonder een structurele en geïnstitutionaliseerde verankering zou zij onmogelijk kunnen overleven zoals zij heeft gedaan en zou zij zich begin jaren negentig niet nog zo duidelijk kunnen manifesteren als hier aan de hand van de CV-gegevens is geschetst. Aan welke variant van verankering moet men dan denken? Zoals gezegd, de gevestigde kerkelijke instanties komen daarvoor per definitie niet meer in aanmerking. Maar de 'à la carte'-logica komt er nou juist op neer dat er alternatieve vormen van een verankering van confessionele identiteit denkbaar zijn. De eigen gezins-, familie- en vriendenkring is daarvan een voorbeeld. Er is het geheel van scholen, ziekenhuizen, bejaardentehuizen en andere zorgverlenende instanties die een christelijke grondslag claimen. Er zijn allerhande belangenorganisaties met een confessioneel profiel. En er is de vorm van verankering van confessionele identiteit die een politieke partij kan bieden. De uitkomsten van de analyse waarover in dit hoofdstuk is gerapporteerd, zouden erop kunnen wijzen dat het randkerkelijk deel van de CDA-kiezersachterban voor laatstgenoemde optie heeft gekozen. Het is in ieder geval een hypothese die verdient nader onderzocht te worden.

Een vraag die hier dan onmiddellijk bij aansluit, is of en in welke mate de partij zelf haar kiezers – en dan met name de randkerkelijken onder hen – effectief een confessioneel referentie- en identificatiekader te bieden heeft. Anders gezegd, een confessionele 'C': is dit nog een welbewuste en primaire oriëntatie van het CDA, hooguit een bijproduct van de ideologische en programmatische koers die het CDA vandaag aanhoudt, of louter een erfenis waarop het CDA passief teert?

Literatuur

Andeweg, R.B.

1982 *Dutch Voters Adrift: On Explanations of Electoral Change (1963-1977)*. Leiden, Rijksuniversiteit Leiden.

- Dekker, P. en P. Ester
 1989 *Ideological Segmentation and Political Socialization in the Netherlands: Intergenerational Change and Stability, 1958-1987*, Paper presented at the Twelfth Annual Meeting of the International Society of Political Psychology, Tel Aviv, June 18-23.
- Dobbelaere, K.
 1993 'Individuele godsdienstigheid in een geseclariseerde samenleving.' *Tijdschrift voor Sociologie*, 14, 1, pp. 5-30.
- Halman, L. c.s.
 1992 'Godsdienst en kerk in België en Nederland.' *Sociologische Gids*, 39, 5-6, pp. 285-299.
- Hemert, M.M.J. van
 1991 *Achtergronden van kerkelijk gedrag: een onderzoek in zeven rooms-katholieke parochies*. Den Haag, KASKI.
- Michels, A.M.B.
 1992 'PvdA, VVD en CDA: ideologische profilering of "catch-all parties".' *Acta Politica*, 27, 2, pp. 189-212.
- Middendorp, C.P.
 1991 *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht, Van Gorcum.
- Peters, J. en O. Schreuder
 1987 *Katholiek en protestant: een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen*. Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Pijnenburg, B.
 1984 'Katholieken en protestanten in hedendaags Nederland: een herwaardering van de deconfessionalisering.' *Sociologische Gids*, 31, 6, pp. 487-506.
 1985 'Confessioneel Nederland opnieuw bekeken: politieke partijen ten overstaan van sociaalculturele katholieken en protestanten - het voorbeeld van de PvdA.' In: A.B. Berends c.s. (red.), *Sociologisch Jaarboek 1985*. Deventer, Van Loghum Slaterus, pp. 233-250.
- Zijderveld, A.C.
 1993 'De katholieke en de calvinistische cultuur.' *Het Financieele Dagblad*, 20 april.

Noot

1. De hier gepresenteerde gegevens zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de 'Culturele Veranderingen in Nederland (CV)'- onderzoeken 1980 en 1991. De enquêtes werden uitgevoerd door het NIPO in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk. Deze databestanden zijn ter beschikking gesteld door het Steinmetzarchief te Amsterdam.

